

An Examining the Role of Contradictions Among Verses in the Emergence of the Theory of Abrogation from John Burton's Perspective

Hassan Rezaei Haftader¹ , Ruhollah Shahidi² , Seyyed Mohammad Mousavi Moghadam³ , and Nafiseh Zarei⁴

1. Corresponding Author, Faculty Member of Farabi Campus, University of Tehran: hrezaii@ut.ac.ir
2. Faculty Member of Farabi Campus, University of Tehran: shahidi@ut.ac.ir
3. Faculty Member of Farabi Campus, University of Tehran: sm.mmoqaddam@ut.ac.ir
4. PhD Candidate in Quranic Sciences and Hadith, Farabi Campus, University of Tehran: nafiseh.zarei@ut.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 15 March 2025
Received in revised form:
11 April 2025
Accepted: 25 April 2025
Available online: 10 March 2025

Keywords:
John Burton,
Contradictions Among
Qur'anic Verses,
Nasikh and Mansukh,
Content Features of Verses,
Wisdom of Abrogation.

ABSTRACT

John Burton, an English Orientalist, has explored the concept of abrogation (naskh) in the Qur'an, investigating the factors that led Muslims to adopt this concept. He contends that three primary factors contributed to the formation of the theory of abrogation: contradictions among Qur'anic verses, contradictions between the Qur'an and the Sunna, and the manner in which the Qur'an was compiled. This study focuses on the contradictions among Qur'anic verses, while the analysis of other factors requires independent research. Drawing on Qur'anic verses and certain features of nasikh (abrogating) and mansukh (abrogated) verses, Burton points to inconsistencies among verses as a key factor behind the emergence of abrogation. Among the features he attributes to such verses are their lack of thematic continuity, their legal and prescriptive nature, and the impact of Muslim scholars encountering these inconsistencies. He argues that abrogation provided a way to resolve these contradictions within Qur'anic legal rulings. Burton defines naskh broadly, viewing it as an umbrella concept encompassing various theories in Qur'anic exegesis, Hadith studies, and Islamic jurisprudence, asserting that persistent and serious conflicts between two Qur'anic verses, two Hadith reports, a Hadith and a verse, or between the Qur'an and Hadith led to the establishment of the rule of abrogation - operative within the Qur'an, the Sunna, and in their interrelations. Despite his references to exegetical works, Burton's analysis suffers from significant shortcomings, such as imprecise use of the term "contradiction" regarding relations among verses and rulings, reliance on weak exegeses, neglect of literary nuances of Qur'anic verses, misapplication of unrelated verses, disregard for the intrinsic ethical nature of actions across times or religions, and failure to consider the gradual revelation process. Consequently, his arguments lack the necessary scholarly rigor. This study, while examining Burton's views, also engages the perspectives of Muslim scholars, particularly Ayatollah Ma'rifat, who acknowledge the possibility of abrogation in the Qur'an, aiming to offer a scholarly response to Burton and to refine and reassess his theories.

Cite this article: Rezaei Haftader, H., & Shahidi, R., & Mousavi Moghadam, S.M., & Zarei, N. (2025). An Examining the Role of Contradictions Among Verses in the Emergence of the Theory of Abrogation from John Burton's Perspective. *Quran and Orientalists*, 20 (38), 255-280. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.18995.1389>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.18995.1389>

Problem Statement

The Quran and Sunnah, as the two fundamental sources in Islamic jurisprudence, have always been a focus for Muslim thinkers and jurists. Among the various theories related to the Quran, the discussion of “abrogation” holds a special place within Quranic sciences. This issue is particularly important due to its direct impact on the inference and understanding of legal rulings. On the other hand, Orientalists have historically conducted extensive studies regarding the Quran, especially concerning the topic of abrogation. These studies have often accompanied questions and doubts aimed at challenging the foundational jurisprudential and doctrinal beliefs of Muslims. One notable Orientalist in the area of abrogation is John Burton, an English researcher who has provided numerous works addressing various dimensions of this theory. In his inquiries, he seeks to identify the underlying causes that have led Muslims to accept the theory of abrogation in the Quran, which he believes includes contradictions between Quranic verses, discrepancies between verses and Sunnah, and the manner of Quranic compilation. Burton posits that one of the most significant of these factors is the apparent contradictions among various Quranic verses. It is argued that such apparent contradictions compel Muslims to resort to the theory of abrogation to resolve these conflicts. This research primarily focuses on examining and critiquing Burton's claims concerning contradictions among Quranic verses, while an investigation of other factors he mentions will require a separate study.

Objective

It is clear that if Burton's works and perspectives on abrogation are not critically assessed, they could potentially have detrimental effects on the foundational principles of legal rulings in light of the rapid dissemination and accessibility of information in today's world. Therefore, it is essential to thoroughly examine his works regarding the theory of abrogation in the Quran, especially his claims about the inconsistency among verses, due to their contentious nature and the doubts they may raise in people's minds. The primary aim of this research is to examine and critique John Burton's documented evidence and arguments regarding the supposed inconsistencies among Quranic verses. In doing so, various aspects of Burton's viewpoint will be analyzed through a comparative and analytical method, identifying its strengths and weaknesses.

Research Method

This study employs a descriptive-analytical method, relying on library and documentary research. The necessary data will be gathered through an investigation of the primary sources of John Burton's books and articles, while the method of analysis will be based on critical analysis.

Findings and Conclusion:

The findings indicate that in analyzing the contradictions among verses from Burton's perspective, he cites certain Quranic verses and emphasizes factors such as the characteristics of abrogating and abrogated verses (including the lack of content continuity and the presence of legal and regulatory content). He also refers to other factors, such as trials of human obedience, the conditions of time and place, and the connection between abrogation and divine will, pointing to the issue of inconsistencies among verses as a key reason for the emergence of the theory of abrogation. Burton believes that abrogation serves as a means to resolve the inconsistencies that emerge among legal rulings and Quranic verses. He views the rule of abrogation as a broad term encompassing theories presented in the areas of exegesis, hadith, and principles of jurisprudence. These theories were proposed due to serious and ongoing conflicts between two verses, two hadiths, one hadith and one verse, as well as between the Quran and hadith or jurisprudence.

One positive aspect of his arguments is his reference to various Quranic interpretations, providing evidence from these interpretations to support his claims. However, a primary weakness in his work is the lack of precision in using the term “contradiction” in the relationships among verses and rulings. In other words, since the establishment of rulings in Islam has often occurred gradually and in two phases (the first phase paving the way for the second), the term “incompatibility” seems to be more precise and appropriate than “contradiction.” Additionally, seeking support from weak and unreliable interpretations, failing to consider literary and rhetorical nuances of the verses, incorrectly citing verses unrelated to the subject at hand, neglecting the inherent moral values of actions across different periods or religions, failing to consider the gradual revelation process of verses, and misinterpreting the correct meanings of verses (for instance, confusing obligatory verses with emphatic verses) are further weaknesses in Burton's arguments. In discussing abrogating and abrogated verses, he only addresses the temporality of the

rulings without giving sufficient attention to the interests and implications of the rulings as well as the time and place of revelation of the verses.

In this research, an effort is made to directly address these issues and provide well-founded responses to the opinions and thoughts of John Burton, referencing the views of Muslim scholars and thinkers, particularly emphasizing the opinions of Ayatollah Ma'refat, who believes in the possibility of abrogation in the Quran. The goal of this undertaking is to correct incorrect notions and dispel doubts that may have arisen in people's minds.

بررسی نقش تعارض آیات با یکدیگر در پیدایش نظریه نسخ از دیدگاه جان برتن

حسن رضایی هفتادار^۱، روح الله شهیدی^۲، سید محمد موسوی مقدم^۳، و نفیسه زارعی^۴

۱. نویسنده مسئول، عضو هیأت علمی دانشکدگان فاربی دانشگاه تهران، رایانامه: hrezaii@ut.ac.ir

۲. عضو هیأت علمی دانشکدگان فاربی دانشگاه تهران، رایانامه: shahidi@ut.ac.ir

۳. عضو هیأت علمی دانشکدگان فاربی دانشگاه تهران، رایانامه: sm.mmoqaddam@ut.ac.ir

۴. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشکدگان فاربی دانشگاه تهران، رایانامه: nafiseh.zarei@ut.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

جان برتن، خاورشناس انگلیسی، در پژوهش‌های خود به بحث نسخ در قرآن پرداخته و عواملی را که موجب گرایش مسلمانان به این مفهوم شده، بررسی کرده و معتقد است که سه عامل اصلی در شکل‌گیری نظریه نسخ مؤثر بوده‌اند: تناقض میان آیات قرآن، تناقض میان آیات و سنت، چگونگی جمع‌آوری قرآن. این پژوهش به بررسی تناقض میان آیات قرآن پرداخته و تحلیل سایر عوامل نیازمند پژوهشی مستقل است. برتن با استناد به آیات قرآن و برخی ویژگی‌های آیات ناسخ و منسوخ، به مسأله ناهمخوانی میان آیات اشاره می‌کند و آن را یکی از عوامل پیدایش نسخ می‌داند. ازجمله ویژگی‌هایی که او برای آیات ناسخ و منسوخ مطرح می‌کند، عدم پیوستگی محتوایی میان آن‌ها، فقهی و دستوری بودن، و تأثیر مواجهه عالمان مسلمان با ناهمخوانی‌های میان آیات است. او معتقد است که نسخ راهی برای حل این ناهمخوانی‌ها و تناقض‌های میان احکام فقهی قرآن است. برتن در تعریف قاعده نسخ، این مفهوم را عنوان کلی برای مجموعه‌ای از نظریات در حوزه تفسیر، حدیث و اصول فقه معرفی می‌کند و بیان می‌کند که تعارض‌های جدی و دائمی میان دو آیه قرآنی، دو حدیث، یک حدیث و یک آیه، یا میان قرآن و حدیث موجب شکل‌گیری قاعده نسخ شده است. بر همین اساس، قاعده نسخ هم در قرآن و سنت و هم در روابط میان آن‌ها جریان دارد. با وجود استناد برتن به تفاسیر، ضعف‌های اساسی در تحلیل او مشاهده می‌شود، از جمله عدم دقت در به‌کارگیری اصطلاح «تناقض» در روابط میان آیات و احکام، رجوع به تفاسیر ضعیف، بی‌توجهی به نکات ادبی آیات قرآن، استناد نادرست به آیات غیرمرتبط، عدم توجه به حسن و قبح ذاتی افعال در تغییر زمان یا ادیان، و نادیده گرفتن فرایند نزول تدریجی آیات. در نتیجه، استدلال‌های وی فاقد دقت علمی لازم هستند. این پژوهش ضمن بررسی دیدگاه‌های برتن، به نظرات عالمان مسلمان، به‌ویژه آیت‌الله معرفت، که به امکان وجود نسخ در قرآن معتقد هستند، پرداخته و تلاش دارد پاسخی علمی به آراء برتن ارائه کند و نظریات او را اصلاح و بازبینی نماید.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۲۸

کلیدواژه‌ها:

جان برتن،

تناقض آیات قرآن،

آیات ناسخ و منسوخ،

ویژگی‌های محتوایی آیات،

حکمت نسخ.

استناد: رضایی هفتادار، حسن؛ و شهیدی، روح الله؛ و موسوی مقدم، سید محمد؛ و زارعی، نفیسه (۱۴۰۴). بررسی نقش

تعارض آیات با یکدیگر در پیدایش نظریه نسخ از دیدگاه جان برتن. *قرآن و مستشرقان*، ۲۰ (۳۸)، ۲۵۵-۲۸۰.

<https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.18995.1389>

© نویسندگان.

ناشر: جامعة المصطفی العالمية.

مقدمه

اعتقاد مسلمانان بر این است که قرآن تنها منبع آسمانی تحریف نشده‌ای است که از هرگونه باطل، از جمله تناقض، مبرا است (فصلت: ۱۴). منشأ تلقی ناهمخوانی آیات قرآن معمولاً ناشی از تفسیر سطحی آیات، بدون توجه به زمان و مکان نزول آن‌ها، عدم بررسی سیاق آیات و استناد به روایات شاذ محسوب می‌شود.

مطالعه دیدگاه‌های برتن دربارهٔ نسخ نشان می‌دهد که چند عامل در شکل‌گیری این اعتقاد مؤثر بوده‌اند، از جمله ناهمخوانی میان آیات قرآن، ناهمخوانی میان قرآن و سنت، و مسئلهٔ جمع‌آوری قرآن (رضایی هفتاد، ۱۳۸۹: ۷-۹؛ ۱۳۸۸: ۷-۱۱). برتن با استناد به آیات قرآن و سنت، برخی آیات را در تضاد با یکدیگر و یا ناسازگار با سنت اسلامی می‌داند و بر این باور است که قاعدهٔ نسخ برای رفع همین تناقضات به وجود آمده است (Burton, 1993: 1/1009).

در حوزهٔ دیدگاه‌های برتن دربارهٔ نسخ، پژوهش‌های زیادی انجام نشده است. تنها مقالهٔ قابل توجه، پژوهشی تحت عنوان «بررسی مدخل "نسخ" در دایرةالمعارف قرآن لایدن» نوشتهٔ صمد اسمی قیه‌باشی و علی تقی‌زاده، در قرآن‌پژوهی خاورشناسان، پاییز و زمستان ۱۳۹۸، شماره ۲۷، است. در این مقاله، تا حدی به بررسی مسئلهٔ ناهمخوانی آیات قرآن پرداخته شده، اما به‌طور تفصیلی به آن نپرداخته است. علاوه بر این، ارجاعات موردنظر به مقاله و کتاب برتن ارائه نشده و بیشتر بر ارجاعاتی که خود برتن داشته تأکید شده است، درحالی‌که می‌بایست به تحلیل مستقیم نظرات او پرداخته شود. در اینجا تلاش شده است که عوامل ناهمخوانی میان آیات و تأثیر آن بر پیدایش نسخ، بر اساس منابع اصلی برتن و نتیجه‌گیری‌های او، بررسی شود.

با توجه به اینکه برتن، قاعدهٔ نسخ را راهی برای حل ناهمخوانی‌های میان آیات قرآن می‌داند و فقها آن را به‌عنوان ابزاری برای توجیه این ناهمخوانی‌ها به کار گرفته‌اند، در این پژوهش، به کمک تحقیقات و بررسی‌های دانشمندان اسلامی از جمله آیت‌الله معرفت، یکی از دانشمندان برجستهٔ اسلام در علوم قرآنی، تلاش شده است که به این سؤالات پاسخ داده شود:

- برتن ناهمخوانی میان آیات را چگونه مطرح می‌کند؟
- برتن ناهمخوانی میان آیات را چگونه و تحت چه عواملی در پیدایش نسخ مؤثر دانسته است؟

الف. تعریف نسخ

«نسخ» در لغت در دو معنای اصلی «ازاله» و «نقل» به کار می‌رود (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۶۱/۳). گاهی نسخ به معنای ازاله و از بین بردن چیزی با آنچه که پس از آن می‌آید و گاهی به معنای نقل و انتقال دادن چیزی به چیز دیگر است (فراهیدی، ۱۴۱۰: ۲۰۱/۴).

اما در باب مفهوم نسخ، در میان صحابهٔ پیامبر و مسلمانان دوره‌های بعد، بیشتر در معنای «ازاله و از بین بردن» استعمال می‌شده و به مخصص، مقید و هر آنچه که استثناء و تبصره‌ای بر کلیات و عمومیات باشد، نسخ می‌گفتند؛ زیرا این موارد در واقع حکم را تغییر داده و از بین می‌بردند (خویی، ۱۳۸۴: ۲۷۵/۱؛ مطرودی، ۱۴۱۴: ۶-۷؛ معرفت، ۱۳۸۳: ۹۹). از نظر آنان، نسخ «هرگونه تغییری بود که بر برخی احکام عارض می‌شد» (زید، ۱۹۷۱: ۷۳؛ زلمی، ۲۰۰۹: ۱۷-۱۸).

برخی عالمان مسلمان نسخ را رفع تشریع سابق، که به حسب ظاهر اقتضای دوام داشت، به تشریع لاحق می‌دانند، در صورتی که جمع میان دو تشریع، ذاتاً ممکن نباشد و یا به دلیل خاصی مثل اجماع و نص صریح، قابل جمع نباشند (سیوطی، بی‌تا: ۶۸/۳-۱۵۷؛ زرکشی، ۱۳۷۶: ۲۹/۲).

از آنجا که نسخ دامنهٔ وسیعی دارد و موجب بروز برخی اختلافات و شبهات می‌شود (نحاس، ۱۴۱۲: ۱۰۴/۱)، دانشمندان، از جمله آیت‌الله معرفت، در جهت برطرف کردن این مشکل تلاش کرده و تعاریف جامعی از نسخ ارائه داده‌اند.

نسخ در اصطلاح، عبارت است از رفع حکم سابق، که به حسب ظاهر اقتضای دوام داشته، به تشریع حکم لاحق، به گونه‌ای که جایگزین آن گردد و امکان جمع میان هر دو وجود نداشته باشد. در اینجا، مقصود از حکم -چه منسوخ و چه ناسخ- حکم شرعی اعم از تکلیفی و وضعی است. مقصود از اقتضای دوام، ظاهر حکم سابق است. همچنین، مقصود از عدم امکان جمع، وجود تضاد و تنافی میان حکم سابق و لاحق است، که اصطلاحاً «تَبَایُنُ کُلّی» نامیده می‌شود (معرفت، ۱۳۸۱: ۲۵۱/۱).

قاعدهٔ نسخ از نظر برتن، عنوان کلی برای نظریاتی است که در حوزهٔ تفسیر، حدیث و اصول فقه مطرح شده‌اند. این تئوری‌ها به علت وجود تعارض‌های جدی و دائمی میان دو آیه، دو حدیث، یک حدیث و یک آیه، و همچنین میان قرآن و حدیث یا فقه پیشنهاد شده‌اند. قاعدهٔ نسخ هم در خصوص قرآن و سنت و هم در روابط میان آن‌ها جریان دارد (Burton, 1993: 1/1009).

برتن در این تعریف به ناهمخوانی‌های میان آیات با میان آیات و روایات اشاره می‌کند و در نهایت، معتقد است که مسلمانان برای رفع این ناهمخوانی‌ها، به ابداع قاعده‌ای به نام نسخ متوسل شده‌اند. در ادامه، به بررسی این موضوع خواهیم پرداخت.

عوامل پیدایش نظریه نسخ از دیدگاه جان برتن

جان برتن در پژوهش‌های خود، زمینه‌ها و عواملی را که موجب گرایش مسلمانان به مفهوم نسخ در قرآن شده‌اند، مورد بررسی قرار داده است. تحلیل این عوامل می‌تواند شناخت و ارزیابی اندیشه برتن را روشن‌تر کند. وی این عوامل را شامل تناقض میان آیات قرآن، تناقض میان آیات و سنت، و مسئله جمع‌آوری قرآن می‌داند (Burton, 1990: 2; Id, 1977: 112).

همان‌طور که در تعریف برتن از نسخ اشاره شد، این تئوری به دلیل وجود تعارض‌های جدی و دائمی بین دو آیه قرآن، دو حدیث، میان قرآن و حدیث یا فقه، و روابط میان آن‌ها پیشنهاد شده است. او همچنین به مسئله جمع‌آوری قرآن پرداخته و بیان کرده که چگونگی جمع‌آوری این کتاب نیز از جمله عواملی بوده که منجر به شکل‌گیری نظریه نسخ شده است.

با این حال، بحث درباره هر سه عامل از چارچوب این مقاله خارج است و با توجه به محدودیت حجم، تمرکز پژوهش تنها بر بررسی عامل تناقض میان آیات قرآن خواهد بود.

ب. عوامل ایجاد ناهمخوانی بین آیات از دیدگاه جان برتن

مستشرقان در طول تاریخ زمینه‌هایی را فراهم کرده‌اند تا برخی مشکلات را به قرآن نسبت دهند. یکی از شاخص‌ترین این موارد، ادعای وجود تناقض میان برخی آیات قرآن است که، به عقیده جان برتن، نقش مهمی در پیدایش و گسترش اندیشه نسخ در قرآن داشته است. برتن بر این باور است که دو گزاره مثبت متناقض نمی‌توانند هم‌زمان صحیح باشند، بلکه یکی از آن‌ها درست است و دیگری نادرست. مسئله تناقض و ناهمخوانی میان آیات قرآن تا حدی برای او اهمیت داشته که بخشی از کتاب «The Sources of Islamic Law» را با عنوان «Contradictions in the Quran» به این موضوع اختصاص داده است.

حال، این پرسش مطرح می‌شود که آیا هرگونه ناسازگاری، حتی در حد ظاهری و ابتدایی، می‌تواند در دسته نسخ قرار گیرد؟ برتن در همین زمینه، دیدگاه‌های عالمان مسلمان را درباره چستی ناسخ و منسوخ و تفاوت آن با سایر موارد تعارض‌نما بیان کرده است. لازم به ذکر است که در بررسی زمینه‌های پیدایش نظریه نسخ، باید عواملی مانند ویژگی‌های آیات ناسخ و منسوخ و حکمت نسخ نیز مورد توجه قرار گیرد.

۱. ویژگی‌های آیات ناسخ و منسوخ

برخی ویژگی‌های آیات ناسخ و منسوخ در آیات موردنظر، ممکن است موجب تصور وجود تناقض در قرآن شوند. لازم است این ویژگی‌ها بررسی شوند تا زمینه ایجاد چنین تصویری برطرف گردد.

یک. به هم پیوسته نبودن محتوای آیات ناسخ و منسوخ

به باور برتن، نسخ نتیجه عدم توافق میان آیاتی است که تنها در مواردی رخ می‌دهد که از نظر محتوا و مفاهیم با یکدیگر همخوانی نداشته باشند، اما در موضوع مشترک باشند. این فرآیند در نهایت به ایجاد موقعیتی بهتر منجر شده و با گذر زمان، حکم جدید جایگزین حکم قبلی می‌شود. برای نمونه، آیات «إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ... إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا...» (بقره: ۱۵۹ و ۱۶۰)، به دلیل پیوستگی معنایی و ساختاری‌شان، در دسته آیات ناسخ و منسوخ قرار نمی‌گیرند (Burton, The Sources of Islamic Law, 1990: 2-3).

دو. داشتن محتوای فقهی و دستوری آیات

برتن، در بررسی احکام فقهی و دستوری، بر این باور است که فقیهان برای حل تعارض‌های ظاهری میان اعمال فقهی در مناطق مختلف جهان اسلام، همواره به اصل نسخ متوسل شده‌اند (Burton, «Abrogation», 2001: 1/16-17).

از این رو، نسخ تنها در آیاتی رخ می‌دهد که شامل واجبات و محرمات باشند، مانند آیه «الرَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا... حُرَّمْ ذَلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ» (نور: ۳)، که یک دستور منع‌کننده برای مؤمنان به‌شمار می‌رود (Burton, The Sources of Islamic Law, 1990: 2).

در اینجا آشکار است که برچسب «نسخ» برای محدود کردن تناقضات میان آیات دستوری به کار گرفته شده است (Ibid: 3).

۲. دیدگاه برتن درباره مواجهه عالمان مسلمان با مسأله ناهمخوانی میان آیات

برتن، در بررسی ناهمخوانی میان آیات قرآن، علاوه بر پرداختن به معیارهای ناسخ و منسوخ بودن آیات، دیدگاه‌های عالمان مسلمان را درباره برخی از این موارد مطرح کرده و به شرح زیر گزارش می‌کند.

یک. امتحان طاعت بشر

به عقیده برتن، تئوری نسخ که با احکام فقهی و دستوری مرتبط است، در تضاد با مفهوم حسن و قبح ذاتی قرار دارد، چراکه کارکرد فرامین الهی سنجش درجه اطاعت از خداوند است. از این رو، قواعد و دستورات دینی، از دینی به دین دیگر و از زمانی به زمان دیگر، متفاوت خواهند بود (Burton, «Naskh», 1993: 1/1011).

بر اساس دیدگاه برتن، خداوند برای آزمایش میزان اطاعت بشر، ممکن است دستور انجام یا خودداری از عملی را صادر کند، یا چیزی را که پیش‌تر مطالبه نکرده بود، مورد امر قرار دهد (مبین)، و یا امری را که قبلاً تنظیم نشده بود، ممنوع اعلام کند (مطلق). به این معنا که ممکن است حکمی را که پیش‌تر واجب دانسته، ممنوع کند یا حکمی را که قبلاً ممنوع کرده، دستور به انجام آن دهد، بدون آنکه نیازی به مشورت با کسی داشته باشد. از این رو، هیچ بشری حق ندارد اراده الهی را مورد سؤال قرار دهد.

بنابراین، مؤمنان باید تنها دستورات و ممنوعیت‌های الهی را بشناسند و از آن‌ها اطاعت کنند. همچنین، باید ناسخ و منسوخ را برای تشخیص ممنوعیت‌ها درک کنند تا با رعایت این اصول، امید رسیدن به بهشت داشته باشند و از ناخوشایندی‌های الهی اجتناب کنند (Burton, 1990: 2-3). به این معنا که ناهمخوانی میان آیات، گاه ناشی از تغییر حکم الهی است، که برای امتحان بشر و هدایت او به سوی رستگاری و فرمان‌برداری از خداوند صورت می‌گیرد.

دو. مقتضیات زمان و مکان

به باور برتن، اختلاف میان آیات ناسخ و منسوخ نشان‌دهنده این است که شرایط و وضعیت‌های متفاوت، مستلزم دستورات و احکام مختلفی هستند. برتن کلید حل این اختلافات را وقایع‌نگاری می‌داند، چراکه با توجه به آیه ۸۲ سوره نساء، کتاب الهی فاقد تناقضات است (Burton, «Naskh», 1993: 1/1009).

به عنوان نمونه، آیات «... فَأَعْفُوا وَاصْفَحُوا...» (بقره: ۱۰۹)، «... وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ» (انعام: ۱۰۶)، «وَأَتَّبِعْ... وَاصْبِرْ...» (یونس: ۱۰۹)، «... فَأَصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ» (حجر: ۸۵) و «وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ...» (عنکبوت: ۴۶)، آیاتی هستند که در شرایطی نازل شده‌اند که مسلمانان تعداد اندکی داشتند و جز صبر، راه دیگری پیش‌روی آنان نبود.

این مجموعه آیات با آیه سیف «... فَأَقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ...» (توبه: ۵) و آیاتی که مؤمنان را به جنگ علیه مشرکان دعوت می‌کند، تفاوت دارد؛ این آیات بیان می‌کنند که مشرکان را هر جا که یافتید، به قتل برسانید.

برتن این تفاوت را ناشی از تفاوت تاریخی و موقعیتی نزول آیات می‌داند. دسته اول آیات مربوط به زمانی است که مسلمانان در مکه ضعیف و کم‌تعداد بودند و امکان مقابله عملی نداشتند، درحالی که دسته دوم آیاتی است که در مدینه نازل شده و در شرایطی که پیامبر، پیروان و قدرت کافی برای رویارویی با دشمنان را داشت (Burton, The Sources of Islamic Law, 1990: 2-3).

برتن برای هر آیه درجه‌ای از تناقض را در نظر می‌گیرد. به عنوان نمونه، آیه «كُتِبَ... إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ...» (بقره/۱۸۰)، از مسلمانان می‌خواهد که در وصیت خود سهم والدین و بستگان را مشخص کنند، اما این حکم با آیه «يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ...» (نساء: ۱۱)، که میزان ارث را برای بازماندگان مشخص کرده، لغو شده است (Burton, «Naskh», 1993: 1/1010).

از دیدگاه برتن، اختلاف میان این آیات بیانگر این واقعیت است که موقعیت‌های مختلف، احکام متفاوتی را ایجاب می‌کنند. این مورد نمونه‌ای از نسخ در قرآن محسوب می‌شود.

سه. رابطه نسخ و خواست خداوند

یکی از نکات دیگری که برتن، پس از اشاره به آیات «وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ...» (نحل: ۱۰۱) و «مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا...» (بقره: ۱۰۶)، و بررسی تفسیری آن‌ها مطرح می‌کند، این است که اگرچه نسخ به معنای جایگزینی یا حذف حکم است، اما نشانه نقص در علم شارع نمی‌باشد. برتن معتقد است که مخالفت‌ها علیه تئوری نسخ، به دلیل ارتباط آن با علم الهی، شدت می‌گیرد؛ زیرا تنها دانش بشری قابلیت توسعه و تغییر دارد، اما علم خداوند چنین نیست. از آنجاکه خداوند از همه چیز آگاه است، نیازی به نسخ وجود ندارد. بنابراین، باید میان علم خداوند و خواست او تمایز قائل شد (Burton, «Naskh», 1993: 1/1010).

در توضیح این دیدگاه، برتن چنین استدلال می‌کند که اگر تغییر در احکام الهی، مستلزم ناآگاهی خداوند باشد، نسخ نمی‌تواند پذیرفتنی باشد. برخلاف دانش بشری که با گذر زمان توسعه می‌یابد، تصمیمات الهی ثابت و غیرقابل تغییر هستند. با تأکید بر علم مطلق خداوند، اگر خداوند دارای چنین دانشی باشد، دیگر نیازی به نسخ وجود نخواهد داشت. از این رو، باید میان علم و خواست خداوند تمایز قائل شد (Ibid).

در باور برتن، با در نظر گرفتن نظام پاداش و مجازات الهی، خداوند بنا به خواست خود، امر به انجام یا عدم انجام اموری می‌دهد. به همین دلیل، با توجه به نقش خواست الهی در صدور دستورات دینی، تصور امکان تغییر در افکار خداوند منتفی می‌شود. برتن معتقد است که نسخ تنها در مورد احکامی اعمال شده که در ابتدا موقتی اعلام شده بودند و می‌توان آن‌ها را تعدیل یا ابطال کرد. بنابراین، اصول اساسی ایمان از قاعده نسخ مستثنی است، اما سایر دستورات قرآن که آشکارا به‌عنوان قوانین موقتی اعلان شده‌اند، مشمول قاعده نسخ قرار می‌گیرند (Ibid: 1011).

به عبارت دیگر، بر اساس دیدگاه برتن، تمامی دستورات قرآن، به جز اصول اساسی ایمان، موقتی هستند و بنا به خواست خداوند نسخ می‌شوند.

در نهایت، برتن بر این باور است که تناقضاتی میان آیات قرآن وجود دارد و مسلمانان برای رفع این تناقضات، نظریه نسخ را مطرح کرده‌اند. با این حال، نسخ ملزومات خاصی دارد و سایر مباحث علوم قرآنی نیز باید به گونه‌ای تنظیم شوند که با نسخ هماهنگ باشند. به عنوان نمونه: نسخ و مقتضیات زمان، نسخ و نظام عقاب و پاداش بندگان، و نسخ و علم الهی از جمله موضوعاتی هستند که باید مورد توجه قرار گیرند.

ج. ارزیابی دیدگاه برتن

با مطالعه دیدگاه برتن درباره نسخ، درمی یابیم که وی معتقد به وجود نوعی تناقض در قرآن است و آن را عامل شکل گیری اعتقاد به نسخ می داند. با این حال، به مرور زمان، خود شرق شناسان نیز متوجه ضعف های اساسی این دیدگاه شده و کمتر به آن پرداخته اند. در اینجا، فرایند شکل گیری ادعای تناقض در قرآن و در نهایت ارتباط آن با نظریه نسخ بررسی خواهد شد.

اعتقاد مسلمانان بر این است که قرآن، تنها منبع و مرجع آسمانی صحیح و تحریف نشده ای است که از هرگونه باطل، از جمله تناقض، مبرا است (فصلت: ۱۴).

۱. ارزیابی ادعای برتن درباره ناهمخوانی آیات قرآن

در مورد اصطلاح «تناقض» که برتن به کار برده، باید گفت که تناقض به دو سخن مخالف اطلاق می شود که امکان جمع میان آنها وجود ندارد، در حالی که تنافی میان دو بینه یا دو حدیث، مفهومی عام تر دارد و شامل موارد بیشتری می شود (ابوهلال عسکری، ۱۴۰۰: ۱۵۱ و ۳۶).

اگر تناقض در قرآن حقیقی باشد، تحقق چند شرط ضروری است، از جمله وحدت زمان، وحدت ملاک، و وحدت شرط در دو آیه. در صورتی که هر یک از این شرایط محقق نشود، تناقضی واقعی شکل نمی گیرد (مولایی نیا، ۱۳۷۸: ۳۴۲).

بر این اساس، میان ناسخ و منسوخ، تنافی حقیقی و واقعی وجود ندارد، بلکه تنافی ظاهری و بدوی است که با تحقیق و تدبر لازم، و با در نظر گرفتن تفاوت های زمانی و شرایط نزول آیات، این تصور از بین می رود. در حقیقت، هر دو حکم در بستر تشریع روشن شده و مکمل و مؤید یکدیگر هستند (معرفت، ۱۴۲۸: ۲/۲۹۶).

تنافی از ماده «نفی» به معنای نفی و طرد یکدیگر است (حمیری، ۱۴۲۰: ۶۷۱۲/۱۰)، اما تناقض از ریشه «نقض» به معنای خراب کردن و ویران ساختن می آید. در عرف علم اصول، تناقض به مقابله دو دلیل کاملاً مساوی اطلاق می شود که جمع میان آنها غیرممکن باشد (تهانوی، ۱۹۹۶: ۵۱۴/۱).

بنابراین، برتن در کاربرد اصطلاح «تناقض» به خطا رفته است، و اصطلاح «تنافی» در اینجا تطبیق دقیق‌تری دارد. درواقع، می‌توان گفت یک حکم در دو مرحله تشریع شده، که مرحله نخست زمینه‌ساز مرحله دوم بوده است.

۲. ارزیابی دیدگاه برتن درباره ویژگی‌های آیات ناسخ و منسوخ

نسخ در نزد پیشینیان مفهومی گسترده‌تر از تعریف امروزی آن داشته است. در گذشته، هرگونه تغییر در حکم پیشین را نسخ می‌نامیدند، در حالی که در مفهوم مصطلح امروزی، با توجه به ویژگی‌های آیات ناسخ و منسوخ، نسخ به معنای جایگزینی حکم جدید به جای حکم قبلی است.

یک. به هم پیوسته نبودن آیات ناسخ و منسوخ

برتن معتقد است که نسخ در مفاهیمی مستقل اما با یک موضوع اتفاق می‌افتد و در این زمینه با دیدگاه علما مخالفتی ندارد. باین حال، در انتخاب مثال (آیات ۱۵۹ و ۱۶۰ -سوره بقره) به خطا رفته است، زیرا آیه دوم به عنوان یک استثنا مطرح شده و موضوع آن‌ها متفاوت است. این دو آیه درواقع بیانگر دو حالت از اهل کتاب هستند: گروهی که همچنان بر عناد خود باقی مانده‌اند و گروهی که تغییر موضع داده و تسلیم اسلام شده‌اند.

بنابراین، این دو آیه نمی‌توانند ناسخ و منسوخ یکدیگر باشند، زیرا گروهی که حکم الهی را آشکارا بیان می‌کنند، با گروهی که آن را مکتوم می‌دارند، کاملاً متفاوت هستند (معرفت، ۱۴۲۸: ۲۸۲/۲-۲۸۱).

دو. محتوای فقهی و دستوری آیات

برتن یکی از عوامل ایجاد ناهمخوانی را فقهی، دستوری و اجباری بودن برخی احکام می‌داند که منجر به شکل‌گیری انگاره نسخ در آن‌ها می‌شود. درحالی که تنها شرط لازم، شرعی بودن احکام است؛ زیرا مقصود از حکم، چه ناسخ باشد و چه منسوخ، حکم شرعی اعم از تکلیفی و وضعی است. بنابراین، هرگونه تغییر و تبدیلی که خارج از محدوده احکام شرعی رخ دهد، از موضوع بحث خارج است (معرفت، ۱۳۸۱: ۲۵۱/۱).

برای نمونه، آیه نَجُوا «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَاجِسْتُمُ الرَّسُولَ...» (مجادله: ۱۲)، از نگاه استاد معرفت، یک حکم حکومتی است، نه یک حکم تشریعی، و در فضای تشریع و احکام قرار نمی‌گیرد. به همین دلیل، ربطی به ناسخ و منسوخ ندارد و پیام آن همچنان جاودان است (معرفت، ۱۳۸۳: ۷۶؛ هادیان رسانی، ۱۴۰۲: ۱۰۴).

با این حال، مثالی که برتن ارائه کرده، نسخ آیه «الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا... حُرْمَ ذَلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ» (نور: ۳) است. برخی مفسران معتقدند که این آیه نسخ شده است (شافعی قرشی، ۱۴۱۲: ۱/۱۷۸)، اما از دیدگاه علمای اسلامی، این آیه محکم است؛ زیرا شرط نسخ آن است که منسوخ دارای حکم تشریعی باشد (معرفت، ۱۴۲۸: ۲/۳۷۴).

علامه طباطبایی نیز تأکید دارد که اطلاق «زانی» و «زانیه» مربوط به افرادی است که همچنان به این عمل زشت ادامه می‌دهند و این اطلاق، شامل کسانی که توبه نصوح کرده‌اند، نمی‌شود. بنابراین، این آیه محکم و نسخ نشده است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۵/۷۹-۸۰). چنین به دست می‌آید که نسخ این آیه شاذ و نادر است و استدلال برتن درباره آن نادرست به نظر می‌رسد. علاوه بر این، این آیه نه تشریعی است و نه دستوری، زیرا «حُرْمَ» فعل ماضی مجهول است و مفهوم انشایی دارد.

روشن است که برخی آیات قرآن، از جمله آیه نجوا، واجد امر و نهی هستند، اما تشریعی محسوب نمی‌شوند. از این رو، لزوم فقهی و دستوری در مورد این آیات صحیح به نظر نمی‌رسد. بر همین اساس، نسخ تنها در قلمرو احکام تشریعی امکان‌پذیر است.

بنابراین، برتن در تشخیص آیات دستوری و تشریعی، و در تفسیر برخی آیات دچار اشتباه شده و نباید برچسب نسخ برای محدود کردن تناقض میان این آیات به کار گرفته شود.

۳. ارزیابی دیدگاه برتن درباره مواجهه با نظرات عالمان مسلمان درباره ناهمخوانی آیات

هر مسلمان باید آیات منسوخ را بشناسد و آن‌ها را از آیات محکم تفکیک کند. همچنین، با توجه به مقتضیات زمان و مکان نزول و درک مصلحت الهی در نسخ این آیات، به آن‌ها ایمان آورده و از احکام الهی پیروی نماید.

یک. امتحان برای طاعت بشر

بحث درباره حسن و قبح ذاتی، موضوعی کلامی است که خارج از چارچوب این بحث قرار دارد و معیار اصلی بررسی ما نیست. با این حال، باید توجه داشت که برتن، با در نظر گرفتن حکمت نسخ، به تضاد میان این مفهوم و حسن و قبح ذاتی افعال اشاره کرده است. از آنجاکه نسخ به احکام مربوط می‌شود، در اینجا باید احکام شرعی را مورد توجه قرار داد.

واقعیت این است که برخی احکام قابل نسخ هستند، اما برخی دیگر غیرقابل نسخ می‌باشند. احکامی که موافق فطرت و آفرینش انسان‌اند، نسخ‌پذیر نیستند؛ برای مثال، ازدواج دختر و پسر یک تقاضای غریزی و غیرقابل نسخ است. همچنین، احکامی که حسن و قبح ذاتی دارند، هرگز قابل نسخ نیستند، مانند دستور الهی در آیه «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَ...» (نحل: ۹۰). این گونه احکام، که در حوزه مستقالات عقلیه قرار دارند، مشمول نسخ نمی‌شوند.

از سوی دیگر، برتن معتقد است که قواعد و دستورات دینی ممکن است از دینی به دین دیگر متفاوت باشند، یا امری که قبلاً ممنوع بوده، اکنون حلال گردد. در همین راستا، خداوند در آیه ۹۳ سوره بقره می‌فرماید: «كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حَلَالًا لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَى نَفْسِهِ...»: روشن است که گوشت شتر در اصل حرام نبوده، بلکه بنی اسرائیل به دلایلی آن را بر خود تحریم کرده بودند. بنابراین، این آیه نشان‌دهنده نسخ یک حکم الهی نیست.

شریعت اسلام از دیگر شرایع آسمانی متمایز است، زیرا احکام آن آسان و عاری از سخت‌گیری و فشار هستند، چنان‌که قرآن می‌فرماید: «...وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ...» (اعراف: ۱۵۷) و «يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ...» (نساء: ۲۸). همان‌گونه که نسخ در شرایع پیشین رخ داده، در احکام اسلامی نیز واقع شده است.

نسخ آیات الهی در اطاعت بندگان از دستورات خداوند نقش مهمی دارد. برای نمونه، فلسفه نسخ احکام سخت به احکام آسان، کاهش سختی‌های دینی برای مردم است، همانند نسخ آیه نجوا که الزام صدقه را به لغو آن تغییر داد. از سوی دیگر، نسخ احکام آسان به احکام دشوار، موجب افزایش اجر و ثواب، آزمایش و اختیار انسان می‌شود، مانند نسخ تدریجی آیات مربوط به تحریم شراب (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲/ ۲۹۰-۲۹۱ و ۱۷۳/۶). همچنین، نسخ احکام مساوی به مساوی، آزمایش مکلفان و تمایز بندگان مطیع از سرکشان را در پی دارد.

خداوند تغییرات در احکام را برای تثبیت ایمان مؤمنان و هدایت آنان ضروری می‌داند: «قُلْ نَزَّلَهُ... لِيُثَبِّتَ الْمَدِينَةَ آمَنُوا وَ...» (نحل: ۱۰۲). از این رو، مؤمنان، با اعتماد قلبی و ایمان به خداوند، بدون اعتراض و واکنش منفی، تسلیم احکام الهی می‌شوند (انفال: ۲). بنابراین، ناسخ برای آن‌ها مسیر هدایت را روشن می‌سازد.

نتیجه اینکه، برداشت برتن از حسن و قبح ذاتی افعال در گذر زمان یا تغییر ادیان، نادرست است. برخلاف تصور او، افعال نکوهیده‌ای مانند دروغ و خیانت، در هر عصر و هر دین، محکوم هستند. همچنین، ازدواج دختر و پسر باید در چارچوب قوانین مشخص صورت گیرد، و هرگونه بی‌نظمی در این موضوع، در هر دین و هر زمان، مصداق بی‌بندوباری و قابل نکوهش است. ازاین رو، برتن در تحلیل ضوابط دینی دچار خطا شده و برداشت نادرستی از مفهوم نسخ ارائه کرده است.

دو. مقتضیات زمان و مکان نزول آیات

در مورد آیات مورد اشاره برتن، باید گفت که این آیات در شرایط کاملاً متفاوتی نازل شده‌اند و سبب نزول آن‌ها نیز با یکدیگر تفاوت دارد.

استاد معرفت در این زمینه می‌گوید: تشریع جهاد، مراحمی تدریجی را طی کرده که ابتدا با اجازه جهاد پس از نهی قبلی آغاز شده و در نهایت به ریشه‌کن کردن مشرکان ختم شده است.

۱. مرحله نخست: اجازه جهاد به منظور دفاع (حج: ۳۹).

۲. مرحله دوم: دفع مشرکان (نساء: ۹۱؛ انفال: ۶۱).

۳. مرحله سوم: جنگیدن با کفار نزدیک (توبه: ۱۲۳).

۴. مرحله نهایی: اعلان جنگ با عموم مشرکان تا ریشه‌کن شدن آن‌ها (توبه: ۵ و ۳۶).

۵. در مورد اهل کتاب: پذیرش جنگ یا قبول جزیه (توبه: ۲۹).

روشن است که هر یک از این آیات، ناسخ مرحله قبل از خود است؛ یعنی هر آیه، مرحله پیشین را نسخ کرده است (معرفت، ۱۴۲۸: ۳۱۶/۲-۳۱۷).

همین دسته‌بندی را تا حدودی در آیات مربوط به تحریم شرب خمر نیز مشاهده می‌کنیم. استاد معرفت، در پاسخ به کسانی که تحریم شرب خمر را ناشی از نسخ می‌دانند، می‌نویسد: این موارد از باب تدریج در احکام است که از لحن خفیف به لحن شدید حرکت کرده است (معرفت، ۱۴۲۸: ۳۲۳/۲).

از سوی دیگر، هر آیه ناظر به موقعیت خاصی از ضعف و قدرت مسلمانان است، و هیچ یک از این مراحل، موضوع مرحله دیگر را شامل نمی‌شود. با تغییر موقعیت، دلیلی برای اعتقاد به نسخ باقی نمی‌ماند (رستم‌نژاد، ۱۳۷۷: ۸۰).

همچنین، برتن به نسخ برخی آیات معتقد است، اما باور به نسخ این آیات اساساً صحیح نیست؛ زیرا همان‌طور که پیش‌تر بیان شد، منسوخ باید دارای دلیل شرعی باشد و ناسخ نیز باید حکمی شرعی باشد. اما در اینجا، با توجه به آنچه خود برتن بیان کرده، این شروط رعایت نشده است. به‌عنوان نمونه، برخی محققان به‌طور افراطی، آیه سیف را ناسخ بسیاری از آیات قرآن دانسته‌اند. تا جایی که ابن سلامه می‌گوید: تمام کلماتی که در قرآن از قبیل «فأعرض عنهم»، «تول عنهم»، «خلوا سبيلهم» و امثال آن‌ها آمده است، به‌وسیله آیه سیف نسخ شده‌اند (زید، ۱۹۷۱: ۶۹۹). با گذشت زمان، آمار بالای آیات منسوخ کاهش یافت، تا جایی که سیوطی آیاتی را معرفی کرد که در هیچ‌یک از آن‌ها آیه سیف به‌عنوان ناسخ آیه صفح یا سایر آیات شناخته نشده است (سیوطی، بی‌تا، ۶۹/۳).

در نهایت، اعتقاد به نسخ آیه سیف، به یک امر باطل منتهی می‌شود؛ زیرا برداشته‌شدن یک حکم موقت پس از پایان مدت آن، به‌عنوان نسخ تلقی نمی‌شود. نسخ مختص احکامی است که در مورد موقت یا دائمی بودن آن‌ها تصریح نشده باشد. بنابراین، با توجه به تعریف نسخ، این برداشت را نمی‌توان پذیرفت (خوئی، ۱۳۸۴: ۱/۳۸۴).

به‌عنوان نمونه، آیه «كُتِبَ عَلَيْكُم إِذَا حَضَرَ أَحَدُكُمُ الْمَوْتُ...» (بقره: ۱۸۰) را بررسی می‌کنیم. در مورد نسخ این آیه، دانشمندان نظرات متفاوتی ارائه کرده‌اند. سیوطی آن را منسوخ دانسته و آیه مواریث «يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ...» (نساء: ۱۱) را ناسخ آن معرفی کرده است.

همچنین، حدیث «أَلَا لَا وَصِيَّةَ لَوَارِثٍ؛ بدانید وصیتی برای وارث نیست» نیز به‌عنوان ناسخ این آیه بیان شده است، اما بررسی این موضوع در چارچوب این بحث نمی‌گنجد (سیوطی، بی‌تا، ۷۳/۳). از سوی دیگر، وصیت، امری واجب نیست و در نتیجه وجوب واقعی در این حکم وجود ندارد، بلکه یک توصیه مؤکد مطرح شده است. در این زمینه، احادیثی نیز وجود دارد که آن را تأیید می‌کند. بنابراین، این موضوع در قلمرو نسخ قرار نمی‌گیرد (معرفت، ۱۴۲۸: ۳۲۱/۲؛ حر عاملی، بی‌تا: ۳۷۳/۱۳).

بر همین اساس، در مورد این آیه نیز نسخی صورت نگرفته و تناقضی میان احکام قرآن وجود ندارد که نیاز به توجیه موقعیت زمانی و مکانی نزول داشته باشد.

علاوه بر این، میان آیات ناسخ و منسوخ باید فاصله زمانی وجود داشته باشد، هرچند این فاصله کم باشد. ذکر آیه ناسخ بلافاصله پس از آیه منسوخ در قرآن، نشان دهنده نزول هم‌زمان آن‌ها نیست (خوئی، ۱۳۸۴: ۳۵۴/۱).

بنابراین، اختلاف در موقعیت زمانی و مکانی، دلیل بر وجود تناقض در آیات قرآن نیست. در نتیجه، عدم توجه به فرایند تدریجی قتال با مشرکان و اهل کتاب و دریافت جزیه، موجب شکل‌گیری این اشکالات شده است. همچنین، بی‌دقتی در فهم صحیح آیات و برداشت نادرست از آن‌ها، در تشخیص اینکه آیا یک حکم واجب است یا صرفاً تأکیدی، تأثیرگذار بوده است.

سه. رابطه خواست خدا و نسخ

در این بحث، برتن به علم و خواست الهی در نسخ آیات اعتقاد دارد و هیچ شبهه‌ای به آن وارد نمی‌کند. با این حال، در ادامه بحث، به موقتی بودن آیات اشاره می‌کند و معتقد است که تنها آیاتی که آشکارا موقتی اعلام شده‌اند، شامل نسخ می‌شوند.

با این حال، یکی از شروط نسخ، عدم تقیید حکم سابق به قید زمانی صریح است؛ زیرا اگر حکم پیشین از ابتدا مقید به زمان باشد، با پایان یافتن آن مدت، حکم خودبه‌خود پایان می‌یابد و نیازی به نسخ مجدد نیست (معرفت، ۱۳۸۱: ۲۵۲/۱).

بنابراین، در نسخ، حکم سابق باید به گونه‌ای باشد که ظاهراً اقتضای تداوم داشته باشد و تنها با تشریع حکم لاحق برطرف گردد. درواقع، با صدور حکم جدید، پایان حکم قبلی اعلام می‌شود. این فرایند، به تأخیر در بیان از زمان خطاب تا هنگام نیاز تعبیر شده است، و این تأخیر ممکن است دارای حکمت خاصی باشد (معرفت، ۱۳۸۳: ۱۰۰-۱۰۱).

در نهایت، مصلحت دو حکم ناسخ و منسوخ یکسان نیست؛ زیرا همه احکام اعتباری، بر اساس ملاک‌های واقعی همچون مصالح و مفاسد شکل می‌گیرند. هرگونه تغییر و تحول در احکام، به استناد این مصالح و مفاسد صورت می‌گیرد، که پشتوانه این احکام به‌شمار می‌آیند (حیدری، ۱۳۹۴: ۱۵۹).

در نتیجه، در بررسی ناسخ و منسوخ، علاوه بر علم و خواست الهی، باید مصالح و مفاسد احکام و زمان و مکان نزول آیات را نیز مورد توجه قرار داد. نمی‌توان صرفاً بر موقتی بودن احکام تکیه کرد. همین امر نشان می‌دهد که احکام نباید ذاتاً موقتی باشند؛ زیرا اگر زمان یک حکم مشخص باشد، دیگر نیازی به نسخ آن وجود ندارد و خودبه‌خود با پایان مدت خود از بین می‌رود.

نتیجه‌گیری

در این مقاله، دیدگاه برتن دربارهٔ زمینه‌های پیدایش نسخ، ازجمله ناهمخوانی میان آیات قرآن، ناهمخوانی آیات با سنت، و مسئلهٔ جمع‌آوری قرآن، به صورت گذرا بررسی شد. برتن معتقد است که فقها، قاعدهٔ نسخ را در رابطه با قرآن و سنت و ارتباط میان آن‌ها در چارچوب احکام فقهی شکل داده‌اند.

نخست، در مورد کاربرد واژهٔ تناقض باید گفت که برتن در استفاده از این اصطلاح دچار اشتباه شده است، و واژهٔ تنافی در اینجا تعبیر دقیق‌تری محسوب می‌شود؛ زیرا درواقع، یک حکم در دو مرحلهٔ تشریع شده که مرحلهٔ نخست، زمینه‌ساز مرحلهٔ دوم بوده است.

در این مقاله، مسئلهٔ ناهمخوانی آیات قرآن بررسی شد و برتن بر این باور است که برخی عوامل موجب ناهمخوانی در آیات می‌شوند. این عوامل عبارت‌اند از: ۱. ویژگی‌های آیات ناسخ و منسوخ ۲. دیدگاه برتن دربارهٔ مواجههٔ عالمان مسلمان با مسئلهٔ ناهمخوانی میان آیات بر اساس دیدگاه برتن، فقها برای حل این تناقضات، نظریهٔ نسخ را مطرح کرده‌اند.

از جمله عواملی که به ویژگی‌های آیات منسوخ مربوط می‌شوند، می‌توان به عدم پیوستگی محتوای آیات ناسخ و منسوخ اشاره کرد. از شرایط تحقق نسخ، وحدت موضوع است، و برتن نیز بر این مسئله تأکید دارد. بااین حال، او در انتخاب مثال دچار خطا شده و نمونهٔ موردنظرش ارتباطی با موضوع بحث ندارد.

مورد دیگر، فقهی و دستوری بودن محتوای آیات است. برتن معتقد است که فقط آیات حاوی احکام فقهی و دستوری شامل نسخ می‌شوند، درحالی‌که علمای اسلامی فقهی و تشریعی بودن احکام را تأیید می‌کنند، اما نسبت به دستوری بودن یک حکم، ممکن است دیدگاه متفاوتی داشته باشند؛ زیرا یک حکم ممکن است در قالب انشا بیان شده باشد.

درنتیجه، به نظر می‌رسد که برتن در تشخیص آیات دستوری و تشریعی، و در تفسیر برخی آیات دچار اشتباه شده است. ازاین رو، نباید برچسب نسخ را برای محدود کردن ناهمخوانی میان آیات، در تمامی موارد به کار برد.

عوامل مرتبط با دیدگاه برتن در مواجهه با نظرات عالمان مسلمان دربارهٔ ناهمخوانی آیات و ارتباط آن با نظریهٔ نسخ در قرآن، شامل موارد زیر است:

۱. امتحان طاعت بشر: برتن معتقد است که تئوری نسخ با مفهوم حسن و قبح ذاتی در تضاد است و از سوی دیگر، دستورات دینی ممکن است از دینی به دین دیگر یا از زمانی به زمان دیگر متفاوت باشند. درحالی که بررسی‌ها نشان می‌دهند که افعالی که حسن و قبح ذاتی دارند، در هر دین و هر زمان ثابت و پایدار هستند. به عنوان نمونه، ازدواج دختر و پسر دارای شرایطی است که باید در هر دینی رعایت شود. نادیده گرفتن این اصل، منجر به برداشت نادرست از آیات، شکل‌گیری شبهه ناهمخوانی میان آن‌ها، و در نهایت، ایجاد تصور نسخ در برخی از احکام قرآن شده است.

۲. مقتضیات زمان و مکان آیات منسوخ: برتن بر این باور است که برای بررسی نسخ در آیات قرآن، باید به وقایع نگاری نزول آن‌ها توجه کرد. باین حال، آیات مورد اشاره او در شرایط کاملاً متفاوتی نازل شده‌اند و سبب نزول آن‌ها نیز با یکدیگر فرق دارد. از سوی دیگر، لزوم توجه به فرایند تدریجی نزول آیات، بر اساس موقعیت‌های مکانی و زمانی مختلف، امری ضروری است. این تغییرات، دلیل بر تناقض میان آیات محسوب نمی‌شوند.

۳. خواست الهی: برتن معتقد است که تمامی آیات ناسخ باید موقتی بودن آن‌ها تصریح شده باشد. اما استناد معرفت در این زمینه، شرط مهمی را مطرح می‌کند؛ او بر عدم تقیید حکم سابق به قید زمانی صریح تأکید دارد. چراکه اگر حکم پیشین از ابتدا مقید به زمان باشد، با پایان آن مدت، خودبه‌خود از بین می‌رود و نیازی به نسخ مجدد ندارد.

بنابراین عدم توجه برتن به تفسیر صحیح آیات، بررسی زمان و مکان نزول، و ملاحظات دستوری و ادبی، موجب برداشت نادرست او از مفهوم نسخ شده است. همچنین، استفاده از نمونه‌های نامرتب در تحلیل نسخ، منجر به نتیجه‌گیری نادرستی شده است.

با توجه به نظرات علمای اسلام، ناهمخوانی میان آیات، که برتن از آن به عنوان شبهه تناقض یاد می‌کند، اساساً صحیح نیست. بنابراین، ادعای تناقض در آیات قرآن، که موجب شکل‌گیری نظریه نسخ در میان فقها شده باشد، قابل‌پذیرش نیست.

فهرست منابع

- قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی، قم: سلیمان زاده، ۱۳۸۵ش.
- ابن منظور، محمد بن مکرّم، لسان العرب، بیروت: دار لسان العرب، ۱۴۱۴ق.
- ابوهلال عسکری، حسن بن عبدالله، الفروق فی اللغة، بیروت: دار الافاق الجديدة، ۱۴۰۰ق.
- تهانوی، محمد اعلی بن علی، کشف اصطلاحات العلوم و الفنون، تحقیق علی فرید دحروج، بیروت: مکتبه لبنان ناشرون، ۱۹۹۶م.
- حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث، بی تا.
- حمیری، نشوان بن سعید، شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلام، تحقیق حسین بن عبدالله عمری، مطهر بن علی اریانی، یوسف محمد عبدالله، دمشق: دار الفكر، ۱۴۲۰ق.
- حیدری، علیرضا، «نقد و بررسی نظریه برخی از مستشرقان در باب تناقض در آیات قرآن»، پژوهشنامه معارف قرآنی، شماره ۲۰، بهار ۱۳۹۴ش.
- خویی، ابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن، تحقیق سید جعفر حسینی، قم: دارالثلثین، ۱۳۸۴ش.
- رستم نژاد، مهدی، «نقدی بر موضوع نسخ آیات صفح»، کیهان اندیشه، شماره ۸۰، ۱۳۷۷ش.
- رضایی هفتادار، حسن، «بررسی کتاب جمع آوری قرآن جان برتن»، قرآن پژوهی خاورشناسان، شماره ۷، پاییز و زمستان ۱۳۸۸ش.
- رضایی هفتادار، حسن، «زیست شناخت برخی خاورشناسان و آثار آنان»، قرآن پژوهی خاورشناسان، شماره ۹، پاییز و زمستان ۱۳۸۹ش.
- زرکشی، محمد بن بهادر، البرهان فی علوم القرآن (باحاشیه)، تحقیق ابوالفضل ابراهیم، بیروت: دار احیاء الکتب العربیه، ۱۳۷۶ق.
- زلمی، مصطفی ابراهیم، التبیان لرفع غموض النسخ فی القرآن، پاریس: اسمار، ۲۰۰۹م.
- زید، مصطفی، النسخ فی القرآن الکریم، دراسه التشريعیه تاریخیه نقديه، بیروت: دار الفكر، ۱۹۷۱ق.
- سیوطی، عبدالرحمن، الاتقان فی علوم القرآن، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره: مکتبه، بی تا.
- شافعی قرشی، ابوعبدالله محمد بن ادريس، احکام القرآن، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۲ق.
- طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ش.

- _____، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم: هجرت، ۱۴۱۰ق.
- مطروودی، عبدالرحمن بن محمد، النسخ فی القرآن العظیم، ریاض: جامعه الملك السعود، ۱۴۱۴ق.
- معرفت، محمدهادی، التمهید فی علوم القرآن، قم: موسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، ۱۴۲۸ق.
- _____، علوم قرآنی، قم: موسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، ۱۳۸۱ش.
- _____، «نسخ در قرآن در تازه‌ترین دیدگاه‌ها»، بینات، سال یازدهم، شماره ۴۴، ۱۳۸۳ش.
- _____، «نواوری‌ها و نظرات جدید در گفتگو با آیت‌الله معرفت»، بینات، شماره ۴۴، ۱۳۸۳ش.
- مولایی‌نیا همدانی، عزت‌الله، نسخ در قرآن، تهران: نشر رایزن، ۱۳۷۸ش.
- نحاس، ابوجعفر احمد بن محمد بن اسماعیل، الناسخ و المنسوخ و اختلاف العلماء فی ذلك، تحقیق سلیمان بن ابراهیم بن عبدالله الاحم، بیروت: مؤسسه الرسالة، ۱۴۱۲ق.
- هادیان رسنانی، الهه، «بررسی دیدگاه آیت‌الله معرفت در نسخ تشریعی بر اساس آیه نجوا»، پژوهش‌نامه مذاهب اسلامی، شماره بیستم، ۱۴۰۲ش.
- Burton, John, «Abrogation», The Encyclopaedia Of the Quran, vol. 1, Leiden-Boston-Koln: Brill, 2001.
- _____, The Collection of the Quran, Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- _____, «Naskh», The Encyclopaedia Of Islam, vol. vii, Leiden-New York: Brill, 1993.
- _____, The Sources of Islamic Law, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1990.

Bibliography

- Quran Karim (The Noble Quran), Trans. Nāṣir Makāram Shīrāzī, Qom: Soleymānzādeh, 1385 SH (2006 CE).
- Abū Hilāl ‘Askarī, Ḥasan bin ‘Abdullāh, *al-Furūq fī al-Lughah* (The Distinctions in Language), Beirut: Dār al-Āfāq al-Jadīdah, 1400 AH (1980 CE).
- Burton, John, «Abrogation», *The Encyclopaedia Of the Quran*, vol. 1, Leiden-Boston-Koln: Brill, 2001.
- Burton, John, «Naskh», *The Encyclopaedia of Islam*, vol. vii, Leiden-New York: Brill, 1993.
- Burton, John, *The Collection of the Quran*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- Burton, John, *The Sources of Islamic Law*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1990.
- Farāhīdī, Khalīl bin Aḥmad, *al-‘Ayn* (The Source), Qom: Hijrat, 1410 AH (1989 CE).
- Hādīyān Rasanānī, Ilāhah, “Barrasi-yi Didgāh-i Āyatullāh Ma‘rifat dar Naskh-i Tashrī‘ī bar Asās Āyah-yi Najwā” (A Study of Āyatullāh Ma‘rifat’s View on Legislative Abrogation Based on the Verse of Private Counsel), *Pazhūhishnāmah-yi Madhāhib Islāmī*, no. 20, 1402 SH (2023 CE).
- Ḥaydarī, ‘Alī Rezā, “Naqd wa Barrasī-yi Nazariyyah-yi Barkhī az Mustashriqān dar Bāb-i Tanāquz dar Āyāt-i Qur’ān” (A Critique of Certain Orientalists’ Views on Contradictions in the Qur’anic Verses), *Pazhūhishnāmah-yi Ma‘ārif-i Qur’ānī*, no. 20, Spring 1394 SH (2015 CE).
- Ḥimiyārī, Nashwān bin Sa‘īd, *Shams al-‘Ulūm wa Dawā’ Kalām al-‘Arab min al-Kulūm* (The Sun of Sciences and the Cure for the Speech of the Arabs’ Wounds), eds. Ḥusayn bin ‘Abdullāh ‘Umarī, Muṭahhar bin ‘Alī Aryānī, Yūsuf Muḥammad ‘Abdullāh, Damascus: Dār al-Fikr, 1420 AH (1999 CE).
- Ḥurr ‘Āmilī, Muḥammad bin Ḥasan, *Wasā’il al-Shī‘ah* (The Means of the Shī‘ah), Qom: Mu’assasat Āl al-Bayt (‘a) li-Iḥyā’ al-Turāth, n.d.
- Ibn Manzūr, Muḥammad bin Mukarram, *Lisān al-‘Arab* (The Tongue of the Arabs), Beirut: Dār Lisān al-‘Arab, 1414 AH (1993 CE).

- Khū'ī, Abū al-Qāsim, al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān (The Clarification on the Exegesis of the Qur'an), ed. Sayyid Ja'far Ḥusaynī, Qom: Dār al-Thaqalayn, 1384 SH (2005 CE).
- Ma'rifat, Muḥammad Hādī, 'Ulūm Qur'ānī (Qur'anic Sciences), Qom: Mu'assasah Farhangī Intishārātī al-Tamhīd, 1381 SH (2002 CE).
- Ma'rifat, Muḥammad Hādī, "Naskh dar Qur'ān dar Tāzatarīn Didgāh-hā" (Abrogation in the Qur'an in the Newest Views), Bayyīnāt, vol. 11, no. 44, 1383 SH (2004 CE).
- Ma'rifat, Muḥammad Hādī, "Nawāwarī-hā wa Nazarāt Jadīd dar Guftugū bā Āyatullāh Ma'rifat" (Innovations and New Opinions in Conversation with Āyatullāh Ma'rifat), Bayyīnāt, no. 44, 1383 SH (2004 CE).
- Ma'rifat, Muḥammad Hādī, al-Tamhīd fī 'Ulūm al-Qur'ān (The Introduction to the Sciences of the Qur'an), Qom: Mu'assasah Farhangī Intishārātī al-Tamhīd, 1428 AH (2007 CE).
- Maṭrūdī, 'Abd al-Raḥmān bin Muḥammad, al-Naskh fī al-Qur'ān al-'Azīm (Abrogation in the Great Qur'an), Riyadh: Jāmi'ah al-Malik Sa'ūd, 1414 AH (1993 CE).
- Mulā'iniyā Hamadānī, 'Izzatullāh, Naskh dar Qur'ān (Abrogation in the Qur'an), Tehran: Nashr Rāyizan, 1378 SH (1999 CE).
- Naḥḥās, Abū Ja'far Aḥmad bin Muḥammad bin Ismā'īl, al-Nāsikh wa al-Mansūkh wa Ikhtilāf al-'Ulamā' fī Dhālik (The Abrogating and Abrogated and the Scholars' Disagreement on It), ed. Sulaymān bin Ibrāhīm bin 'Abdullāh al-Lāḥim, Beirut: Mu'assasat al-Risālah, 1412 AH (1991 CE).
- Riḍā'ī Haftādar, Ḥasan, "Barrasi-yi Kitāb-i Jam'āwarī-yi Qur'ān Jān Burton" (A Review of John Burton's Book on the Collection of the Qur'an), Qur'ān-pazhūhī Khāvar-shināsān, no. 7, Autumn & Winter 1388 SH (2010 CE).
- Riḍā'ī Haftādar, Ḥasan, "Zīst-shinākht-i Barkhī Khāvar-shināsān wa Āthār Ānān" (Biological Overview of Some Orientalists and Their Works), Qur'ān-pazhūhī Khāvar-shināsān, no. 9, Autumn & Winter 1389 SH (2011 CE).

- Rustamnejād, Mahdī, “Naqdī bar Mawzū‘-i Naskh-i Āyāt-i Ṣafḥ” (A Critique on the Subject of the Abrogation of the Verses of Forbearance), Keyhān Andīshah, no. 80, 1377 SH (1998 CE).
- Shāfi‘ī Qurashī, Abū ‘Abdullāh Muḥammad bin Idrīs, Aḥkām al-Qur’ān (The Rulings of the Qur’an), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1412 AH (1991 CE).
- Suyūṭī, ‘Abd al-Raḥmān, al-Itqān fī ‘Ulūm al-Qur’ān (The Perfect Guide on the Sciences of the Qur’an), ed. Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Cairo: Maktabah, n.d.
- Ṭabāṭabā‘ī, Muḥammad Ḥusayn, al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur’ān (The Balance in the Interpretation of the Qur’an), Beirut: Mu’assasat al-A‘lamī li-l-Maṭbū‘āt, 1390 SH (2011 CE).
- Ṭabāṭabā‘ī, Muḥammad Ḥusayn, al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur’ān (The Balance in the Interpretation of the Qur’an), Qom: Daftar Nashr Islāmī, 1417 AH (1996 CE).
- Tahānawī, Muḥammad A‘lā bin ‘Alī, Kashshāf Iṣṭilāḥāt al-‘Ulūm wa al-Funūn (Dictionary of the Technical Terms of Sciences and Arts), ed. ‘Alī Farīd Daḥrūj, Beirut: Maktabat Lubnān Nāshirūn, 1996 CE.
- Zalmī, Muṣṭafā Ibrāhīm, al-Tibyān li-Raf‘ Ghumūḍ al-Naskh fī al-Qur’ān (The Clarification for Removing the Ambiguity of Abrogation in the Qur’an), Paris: Asmār, 2009 CE.
- Zarkashī, Muḥammad bin Bahādūr, al-Burhān fī ‘Ulūm al-Qur’ān (with marginalia) (The Proof on the Sciences of the Qur’an), ed. Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Beirut: Dār Ihya’ al-Kutub al-‘Arabiyyah, 1376 AH (1956 CE).
- Zayd, Muṣṭafā, al-Naskh fī al-Qur’ān al-Karīm: Dirāsah Tashrī‘iyyah Tārīkhiyyah Naqdiyyah (Abrogation in the Noble Qur’an: A Jurisprudential, Historical, and Critical Study), Beirut: Dār al-Fikr, 1971 CE.